

Per imperatief plakkaat

Per imperatief plakkaat

*Overheid en pestbestrijding in de
Republiek der Verenigde Nederlanden*

A.H.M. Kerkhoff

Hilversum
Verloren
2020

Deze uitgave is mede mogelijk gemaakt door de welwillende financiële ondersteuning van de J.E. Jurriaanse Stichting, het Unger-Van Brero Fonds, de M.A.O.C. Gravin van Bylandt Stichting en de Stichting Historia Medicinae.

© 2020 A.H.M. Kerkhoff (ahm@kerkhoff.nu)

Uitgeverij Verloren
Torenlaan 25
1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

ISBN 978 90 8704 810 5

Vormgeving: Rombus, Hilversum
Druk en bindwerk: Wilco, Amersfoort

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this publication may be reproduced in any form without written permission from the publishers.

Inhoudsopgave

Inleiding	9
Waarom dit boek?	9
Eerder onderzoek	11
Opzet van de studie	12
Dank	15
1 Collectieve bestrijding van de pest in Zuid-Europa	17
1.1 Italië voorop	17
1.2 De preventieve maatregelen nader beschouwd	19
1.3 Waarom nam Zuid-Europa het voortouw?	23
2 Lokale pestbestrijding in de Republiek 1550-1650	26
2.1 Inleiding	26
2.2 Stedelijke maatregelen tegen de pest	27
2.2.1 Hoe dacht men in de Republiek over de oorzaken van de pest?	28
2.2.2 Maatregelen in de curatieve en palliatieve sfeer	29
2.2.3 Preventieve maatregelen	36
2.2.4 Samenwerking	48
3 Kerk en stedelijke pestbestrijding – een verkenning	52
3.1 Opmaat	52
3.2 Remonstranten en contraremonstranten	53
3.3 Organisatie van de kerk	54
3.4 Kerkelijke opvattingen over het pestbeleid	56
3.4.1 Simon Oomius	59
3.4.2 Hermannus Witsius en Johannes Ewichius	63
3.5 Kerk en pestbeleid in de praktijk	63
3.6 De kerk en de praktische hulpverlening	65

4	De aard van het pestbeleid	69
4.1	Inleiding	69
4.2	Vijf vragen	70
4.2.1	Werd het probleem als urgent ervaren?	70
4.2.2	Hoe zwaar waren de epidemieën en hoe vaak kwamen ze voor?	72
4.2.3	De oorzaken van pest	73
4.2.4	Neveneffecten	74
4.2.5	Kerkelijke invloeden	75
4.2.6	Waarden en normen	75
4.2.7	De werkwijzen van steden	79
4.3	Slot	81
5	Elders in Europa	83
5.1	De Zuidelijke Nederlanden	83
5.2	Engeland	86
5.3	Frankrijk	88
5.4	De Scandinavische landen	89
5.5	Pest in het Ottomaanse Rijk	91
6	Een andere koers 1650-1670	93
6.1	Inleiding	93
6.2	Boos op de burens	93
6.3	Zeeuwen versus Hollanders	97
6.4	Holland in het geweer	101
6.4.1	Naar een ommekeer	102
6.4.2	De medische adviescommissie	103
6.4.3	Het preadvies van de medische commissie	104
6.4.4	Het definitieve advies aan de Staten van Holland	106
6.4.5	Gaspar Fagel	109
6.4.6	De plenaire bespreking van het advies	110
6.4.7	Reacties op de resolutie van 8 augustus 1664	111
6.4.8	Een alternatieve aanpak	113
6.5	Een paradigmashift?	116
7	De eerste landelijke maatregelen	119
7.1	Pestdreiging	119
7.2	De Staten-Generaal nemen het voortouw	120
7.3	De uitvoering van het beleid	122
7.4	Dreiging over land	125
7.5	De nieuwe aanpak werkt	126

8	Gevaar uit het noorden 1709-1713	128
8.1	1709: Alarm uit Danzig	128
8.2	Plakkaten ...	130
8.3	... en nog eens plakkaten	132
8.4	1710-1713: de eerste verfijningen	134
8.5	1714: het gevaar wijkt	140
8.6	Het Nederlandse stelsel wordt volwassen	140
9	'Nader en groter precautien'	142
9.1	Vele bronnen van besmetting	142
9.2	Bange berichten	143
9.3	Uitbreiding regels tot de Levantvaart	145
9.4	Verkeer over land	147
9.5	Het pestbeleid in de jaren 1721-1724	148
9.6	Messina	151
9.7	Volijverige Staten	152
10	Pestbestrijding in de praktijk	155
10.1	Drie hoofdrollen	155
10.2	Het diplomatieke netwerk en de pestbestrijding	156
10.3	De Admiraliteiten aan het werk	158
10.4	De Staten-Generaal als uitvoerende instantie	161
10.5	Samenwerking Admiraliteit en Staten-Generaal	166
10.6	Sterkten en zwakten van de Nederlandse aanpak.	169
10.6.1	Ankerplaatsen	169
10.6.2	Geen plaats voor besmette schepen en schepelingen	171
10.6.3	Lekken in het systeem	177
10.7	Het geval Adriaan Malaga 1762-1763	178
11	Naar een 'Generale en standhoudende wet en orde'	183
11.1	Onvrede	183
11.2	Het concept van de Hollandse Statencommissie uit 1763	184
11.2.1	Inhoud van het ontwerp	184
11.2.2	De behandeling van het voorstel	188
11.3	Na het mislukken van de eerste poging	188
11.4	De tweede poging om tot een algemeen geldende regeling te komen (1770)	189
11.4.1	De Staten van Holland houden vol	192
11.4.2	Het plan van de Staten-Generaal	197

11.5	Holland zoekt verder	198
11.5.1	Ligplaatsen en onderkomens	198
11.5.2	Een nieuw concept	200
11.5.3	Na het mislukken van de tweede poging	201
11.6	Maatregelen tegen pest over land	202
12	Gepaste en welgegronde regels? Een korte beschouwing	204
12.1	De verandering van koers	204
12.2	Zuinigheid met vlijt	205
12.3	Het doel bereikt?	208
13	Epiloog: de epidemiewet van 1805	211
13.1	Politieke omwentelingen	211
13.2	A la mode de chez nous	213
13.3	Het Bataafse reglement van 1805	214
Bijlage I		219
1a	Een brief van de hertog van Milaan aan de stad Placentia: hoe pest te voorkomen (1399)	219
1b	Een raadsbesluit uit Ragusa inzake quarantaine (1377)	220
1c	Van Beverwijck over pest	221
Bijlage II	Over het vóórkomen van pest	223
Bijlage III	De medische subcommissie van de Staten van Holland	227
Bijlage IV	De omgang met Ottomanen	231
Bijlage V	Hoe vaak dreigde er pest tussen 1720 en 1750?	235
Bijlage VI	Een geparafraseerde versie van het concept-plakkaat van 12 maart 1763	238
Bijlage VII	Quarantaine bij Livorno in 1763	241
Bijlage VIII	Lijst van goederen die volgens het reglement van 1770 vervoerd mogen worden	243
Bijlage IX	De Dorpsbeschrijver over het houden van quarantaine	244
Noten		249
Geraadpleegde bronnen en literatuur		279
Archieven		279
Literatuur		280
Over de auteur		291

Inleiding

Laet de misslagen en vergrypingen der voorsaeten de naekomelingen wyser en beter maecken, op dat de jongen, 't geen anders selden gebeurt, d'ouden verbeteren.

G. Brandt, *Historie der Reformatie* (1677)¹

Waarom dit boek?

Dit boek behandelt de vraag wat Nederlandse overheden ten tijde van de Republiek tegen de pest deden.² Hoewel de vreselijke ziekte al heel wat inkt heeft doen vloeien, is deze kant van de pestbestrijding tot op heden slechts spaarzaam met aandacht bedeed. Dat mag vreemd heten, want een bijzonder kenmerk van de pest is dat ze epidemisch is en dat haar bestrijding de krachten van de enkeling, ook de medisch geschoolde deskundige, verre te boven ging – en nog steeds gaat. De individuele burger kon uit het bedreigde gebied trachten te ontsnappen – dit volgens het beroemde adagium *cito, longe, tarde*, ofwel: vertrek snel, ga ver weg en kom pas na lange tijd terug. Als het de stedeling niet lukte om zo aan besmetting te ontkomen, bleef hem weinig anders over dan zich in het eigen huis terug te trekken. Hij kon zijn zieke en potentieel besmettelijke buurman immers niet verbieden de straat op te gaan. Hij vermocht besmette bakkers of slaggers ook al niet te dwingen om hun winkel te sluiten, laat staan dat hij soldaten kon bevelen uit zijn buurt te blijven. Evenmin vermocht de individuele burger mogelijk besmette bezoekers aan de stadspoorten tegen te houden, of hun schepen verbieden om binnen te lopen. Dergelijke maatregelen vroegen om het optreden van overheden, instanties die over meer menskracht en middelen beschikken dan de eenling, en vooral ook over de bevoegdheden (zwaardmacht) om mensen zo nodig met geweld te dwingen iets te doen of te laten. Bovendien kunnen overheden boven partijen gaan staan. Dat was (en is nog steeds) heel belangrijk, want een pestepidemie, ja zelfs de kans daarop, leidde tot spanningen tussen de leden van de getroffen gemeenschap: het pestvenijn raakte niet alle betrokkenen gelijk, en de maatregelen die overheden konden treffen, hadden niet voor iedereen dezelfde gevolgen. Zo kon de ene burger vinden dat de overheid strenge quarantainemaatregelen moest nemen om hem te beschermen tegen de aanstormende besmetting, terwijl de andere zich daar juist fel tegen verzette omdat die maatregelen zijn handel verstierden en hem langs die weg heviger troffen dan de potentiële pest. Een en ander

betekende dat overheden zich bij hun beleid niet louter konden laten leiden door medisch-wetenschappelijke denkbeelden – ook niet als ze daar op zichzelf wel geloof aan hechtten. Economische en politieke factoren moesten worden meegewogen. Wat een bestuur uiteindelijk deed, was bijgevolg de resultante van overleg, van onderhandelingen en van touwtrekken tussen mensen die zich behalve door medisch-wetenschappelijke opvattingen lieten leiden door alle mogelijke morele, sociale en economische overwegingen en argumenten. Deze these is vlak na de Tweede Wereldoorlog al geponeerd door de eminente medico-historicus Erwin Ackerknecht.³ Hij liet verder zien dat de medisch-theoretische opvattingen over het ontstaan van epidemische ziekten in elk geval vóór 1900 minstens mede werden ingegeven, zo men wil ingekleurd, door politieke en economische opvattingen. Onder anderen Peter Baldwin heeft deze interessante stelling uitgewerkt.⁴ Deze Amerikaanse historicus heeft helder gedemonstreerd dat het een combinatie was van sociale, culturele, economische en politieke factoren die verklaart waarom de Noord-Europese landen in de negentiende eeuw elk een eigen beleid tegen besmettelijke ziekten voerden.

De hier aangestipte punten maken duidelijk dat de vraag wat overheden ten tijde van de Republiek tegen de pest deden, alleszins de moeite van het onderzoeken waard is. Wat haar extra interessant maakt, is dat de in andere opzichten zo vooruitstrevende Republiek in Europees perspectief gezien tot op het laatst van de zeventiende eeuw zeker geen koploper in de strijd tegen de ‘haestige sieckte’ lijkt te zijn geweest. De aard van de ziekte vraagt om een actief, primair-preventief optreden, een beleid dat erop gericht is om de verwekkers van het onheil buiten de deur te houden. Zo ergens, dan geldt hier *a fortiori* dat voorkomen beter is dan genezen. Een hierop gericht beleid, een *prophylaxis politica* in de wetenschappelijke taal van de zeventiende en de achttiende eeuw, vraagt om de strenge isolatie van reeds ziek geworden burgers, maar ook om het rigoureuze afsluiten van handelswegen met behulp van goed gecoördineerde blokkades, het stilleggen van het verkeer te land en over zee, en niet in de laatste plaats om quarantainevoorzieningen waarin potentieel zieke bezoekers een tijd lang opgesloten kunnen worden. Deze benadering stoelt niet louter op hedendaagse inzichten die hier ten onrechte op het verleden worden geprojecteerd. Italiaanse stadsstaten ontdekten reeds in de vroege vijftiende eeuw dat pest op de hier geschetste wijze effectief kan worden bestreden. Een intrigerend en raadselachtig feit is daarom dat het in de Republiek nog tot het einde van de zeventiende eeuw duurde, aler de overheid een dergelijk beleid omarmde en landelijk invoerde. De vraag rijst waarom de tijdgenoten lange tijd zo terughoudend zijn geweest en er zo moeilijk toe kwamen de aan- en afvoerwegen van de pest overal waar nodig te blokkeren. Een opheldering van de hier opgeworpen vragen is niet alleen van belang voor de lezer die graag wil weten ‘hoe-heter-vroeger-aan-toe-ging’. Een zekere actuele betekenis kan haar evenmin worden ontzegd: velen zullen zich de discussies en debatten herinneren rond het soms alleszins aanvechtbare beleid van de Nederlandse regering in verband met de ‘gekke

Afb. 1 Pestdoden worden in Amsterdam ten grave gedragen. Op de achtergrond het stadhuis en de Nieuwe Kerk (Collectie Atlas Dreesmann, Inventarissen; Beeldbank Amsterdam).

koeienziekte' in de jaren negentig van de vorige eeuw, de discussies rond de vogelpest (H1N5-virus) en recentelijk nog eens rond de Q-koorts.⁵ Nog steeds gaat het bij de bestrijding van besmettelijke ziekten om een strijd tussen partijen met verschillende belangen die allemaal andere delen en aspecten van de werkelijkheid naar voren brengen en die in een soort gewapend overleg allemaal proberen gelijk of in elk geval hun zin te krijgen.

Eerder onderzoek

Zoals reeds werd gemeld, is het onderwerp 'overheid en pestbestrijding' in Nederland nooit uitvoerig onderzocht. Natuurlijk is er het fraaie boek van L. Noordegraaf en G. Valk uit 1988 over de pest in Holland, maar dit boek houdt op voordat de overheid goed en wel begonnen was om op centraal niveau algemeen geldende regels ter bestrijding van de pest te maken.⁶ Bovendien krijgt het beleid van overheden in de daaraan voorafgaande perioden maar weinig aandacht. De auteurs geven bijvoorbeeld geen antwoord op de vraag waarom de Republiek

eerst nogal achterop liep en in de eerste helft van de achttiende eeuw ineens een sprong voorwaarts maakte. Weinig aandacht aan het beleid besteedt ook de bekende, al wat oudere studie van de arts-epidemioloog J.G. Dijkstra. In dit proefschrift, geschreven vanuit een medisch-historisch perspectief, gaat het vooral om de prevalentie en incidentie van pest in een bepaalde stad: Amsterdam.⁷ Naast deze dissertatie zijn er nog enkele studies te noemen waarin de pestbestrijding vooral vanuit medisch-historisch perspectief wordt behandeld. Ook hierin wordt het onderwerp overheid en pestbestrijding derhalve slechts zijdelings besproken. Verwezen kan in dit verband worden naar de proefschriften van F. Huisman (1992) en J.G. Steendijk-Kuypers (1994) die de pestbestrijding op lokaal niveau, respectievelijk te Groningen en Hoorn, behandelen. Naast deze overigens zeer lezenswaardige studies zijn er de doctoraalscripties van een aantal historici in spe. Zij besteden in het algemeen wat meer aandacht aan bestuurlijke aspecten. Gewezen kan worden op de voortreffelijke werkstukken van S. de Iongh over Rotterdam en van R. Rommes over Utrecht en verder op de scripties van J. Welters en H. Nellen over pest in Nijmegen. Deze schrijvers richten zich voornamelijk op lokale activiteiten in de Gouden Eeuw en besteden weinig woorden aan de activiteiten van de hoogste bestuursorganen, de gewestelijke en generale staten. Dat kon overigens ook moeilijk, want de gewesten kwamen alleen bij grote regionale epidemieën in actie en de Staten-Generaal werden pas tegen het einde van de zeventiende eeuw echt actief. Meer aandacht aan de bewegingen op het hoogste bestuurlijke niveau geeft D. Bourgois, maar helaas reikt haar studie slechts tot 1730. Tot slot kan gewezen worden op het nog lopende project van Cranendonk, een veelbelovend onderzoek waarvan de voortgang op internet te volgen is.⁸

Opzet van de studie

Samenvattend kan worden gesteld dat de studies over pest in de Republiek zich beperken tot de jaren waarin zich in den lande daadwerkelijk pest voordeed. Deze vallen alle voor 1666 – het laatste jaar waarin de ziekte toesloeg. De enige duidelijke uitzondering vormt de studie van D. Bourgois die de pestbestrijding tot 1713 bestudeert. Daarmee blijft een volle eeuw liggen die, waar het de collectieve bestrijding van de pest betreft, van groot belang is geweest. Aan het eind van de zeventiende eeuw zijn de Staten-Generaal het hoogste gezagsorgaan in de Republiek, zij nemen de strijd tegen de pest over van de steden die voor die tijd ieder voor zich hun eigen beleid hadden gevoerd. Ze deden dat met succes, want de pest heeft de Republiek in de achttiende eeuw niet één keer getroffen. Het leek dus alleszins de moeite waard deze tweede fase in de pestbestrijding nader te bestuderen.

Wie vervolgens naar een geschikte opzet voor zijn studie zoekt, doet er goed aan het onderwerp eerst globaal te verkennen. In het geval van de geschiedenis van de pestbestrijding in Europa springen de volgende zaken dan meteen in het oog.

In de Oudheid en de Middeleeuwen werd pest veelal gezien als een straffe Gods. Deze werd teweeg gebracht door kometen en andere hemellichamen die, naar men dacht, de lucht bezoedelden. Zij werd daardoor ziekmakend. In de Renaissance kwamen er overheden die uitgingen van een contagium- of besmettelijkheidsthesen. Die houdt in dat de pest een besmettelijke ziekte is, die wordt veroorzaakt door een smetstof die van mens op mens overgaat en die veelal of zelfs altijd van buiten komt. Pest moest dus bestreden worden door alles wat de ziekte zou kunnen overbrengen consequent buiten de deur c.q. de stads- of liever nog landsgrens te houden. De eersten die dit beginsel met opmerkelijk veel succes toepasten, waren de besturen van Italiaanse (stads-)staten. Reeds in 1377 sloot de Italiaanse kolonie Ragusa zijn wegen, poorten en havens voor alle verkeer, omdat ze vermoedde dat de pest uit het naburige, telkens weer door pestepidemieën getroffen Osmaanse Rijk kwam.

Het beleid op grond van de besmettelijkheidsthesen bleek zo doeltreffend, dat andere stadstaten in Italië en Catalonië het weldra overnamen. De landen in Noord-Europa volgden veel trager. Daarbij moet overigens worden aangetekend dat de voortgang die zij maakten, moeilijk nauwkeurig valt vast te stellen. Daarvoor waren de hiaten tussen droom en werkelijkheid, de plannen en hun uitvoering te groot. In Engeland bijvoorbeeld, een land dat sterk op Italië was georiënteerd, waren de koning en zijn Privy Council in Londen al vroeg overtuigd van de juistheid van de Italiaanse aanpak. De Raad smeedde consistente beleidsplannen die op zichzelf doeltreffend hadden kunnen zijn, ware het niet dat het de koning aan de macht ontbrak om ze daadwerkelijk ten uitvoer te brengen.

De Nederlandse Republiek volgde de Italianen niet zo snel. Ze voerde lange tijd zelfs min of meer bewust een beleid dat niet stoelde op een contagionistische vooronderstellingen. Dat hield in dat de Staten-Generaal en de gewestelijke besturen bij het optreden van pest wegkeken, het optreden van pest zelfs verzwegen en dat ze al zeker geen cordons en quarantaines organiseerden. Pas in de late zeventiende eeuw werd in de Republiek het roer omgegooid. Toen in 1679 pest uit Marokko dreigde over te komen, besloot het hoogste landelijke gezag schepen uit Salé te weren. Nadat er in 1710 pest in de Baltische gebieden was uitgebroken, begonnen de Staten-Generaal, op instigatie van het gewest Holland, vervolgens met de uitwerking van een systematisch anti-pestbeleid.

In het hier geschetste pestbeleid zijn dus minstens twee bewegingen te ontwaren. De eerste betreft de theoretische basis waarop het beleid stoelt. Deze schuift van miasmatisch naar contagieus. De antieke en middeleeuwse gedachte dat God straft en dat de lucht door Zijn toedoen ziekmakend wordt, maakt in de Renaissance langzaam maar zeker plaats voor de these, veel meer is het niet, dat de pest ontstaat door contact met een smetstof, een contagium. Als gevolg van deze verschuiving veranderen ook de manieren om de pest te bestrijden: van bidden en zuiveren van lucht en bodem naar cordons en quarantaines. De tweede tendens heeft een ruimtelijke dimensie: het contagionisme met alle bijbehorende beleidsmaatregelen.

len ontwikkelt zich in Italië en breidt zich langzaam uit in de richting van Noord-Europa. Het duurt tot ongeveer 1700 voor centraal gecoördineerde pogingen om de pest buiten de deur te houden, in de Republiek vaste vorm krijgen.

Hoewel de bevindingen van deze verkenning vooraf pleiten voor een onderzoek naar de pestbestrijding op Europees niveau, hebben wij daar niet voor gekozen. Wij beperken ons in deze studie tot de vraag welk beleid de overheden in de Republiek voerden tegen de pest. Indien het ons oogmerk was geweest om de geschiedenis van de pestbestrijding in Europa te beschrijven, dan had het voor de hand gelegen om de te bestuderen periode op te delen in tijdvakken en die vervolgens land voor land 'in te vullen'. Gegeven ons doel leek die werkwijze minder geschikt. Wij vreesden dat er een caleidoscopisch beeld zou ontstaan waarin de geschiedenis van de openbare pestbestrijding in de Republiek snel werd ondergesneeuwd door de vele gegevens die omtrent de Nederland omringende staten en staatjes bekend zijn. Daarom is gekozen voor een andere benadering. In Hoofdstuk 1 wordt bij wijze van prolegomenon in telegramstijl een korte schets van de pestbestrijding in Zuid-Europa gepresenteerd. 'Italië' wordt vervolgens als een soort Weberiaans ideaaltypen gebruikt, als een raamwerk om de gang van zaken in de Republiek te beschrijven. Zo een ideaaltypen maakt immers duidelijk waar we naar moeten zoeken. Bovendien kan het als een kapstok dienen bij het presenteren van de bevindingen. In Hoofdstuk 2 wordt de eerste fase van de pestbestrijding in de Republiek tot 1670 beschreven. Het relaas hoe de steden de pest probeerden aan te pakken, is door anderen al uitvoerig geboekstaafd. Het is daarom, anders dan de andere hoofdstukken, eerder samenvattend en analyserend geschreven dan verhalend. In aansluiting daarop behandelt Hoofdstuk 3 een vraag die tot op heden maar weinig belangstelling heeft gewekt: hebben de kerkelijke overheden grote invloed op de stedelijke pestbestrijding gehad? Enige aandacht voor dit onderwerp leek niet achterwege te kunnen blijven, want het leven in de Republiek werd in de zeventiende en achttiende eeuw sterk door godsdienstige opvattingen beïnvloed. In Hoofdstuk 4 wordt een poging ondernomen het beleid in de Republiek tot dan toe te verklaren of minstens beter begrijpelijk te maken. In dat kader past ook een vergelijking met het beleid dat enkele omringende landen voerden. Hoofdstuk 5 biedt vervolgens een blik over de grens: hoe bestreden de ons omringende landen de pest? De uitkomst zal zijn dat diverse West-Europese landen eerder dan de Republiek overgingen op een beleid dat uitging van natuurlijke smetstoffen die van buiten worden aangevoerd. Hoofdstuk 6 gaat over de ommekeer in het beleid die zich rond 1665 aankondigde: de Republiek ging over op een centraal gestuurde, sterker primair-preventief gerichte aanpak. De uitwerking van deze nieuwe benadering komt aan de orde in de hoofdstukken 7 tot en met 11. In Hoofdstuk 12 wordt het beleid van de Republiek aan een beschouwing onderworpen. In Hoofdstuk 13 volgt bij wijze van epiloog een korte bespreking van de epidemiewet die in 1805 van kracht werd. Zou de lezer tot slot een sociaalwetenschappelijke of bestuurskundige analyse verwachten: die ontbreekt. Historia [wordt], om met de